

תוכנית 100 המושגים: ביקורת רולסיאנית

יואב פלד¹

"תוכנית 100 המושגים במורשת, בציונות ובדמוקרטיה", שגובשה במשרד החינוך בראשותה של לימור לבנת בשנת 2005, המיועדת לכיתות ז', ח' וט' בבתי הספר העבריים, הערביים והדרוזיים, תמצא את דרכה, כך ניתן להניח, אל פח האשפה של ההיסטוריה יחד עם דו"ח דוברת, יצירת פאר נוספת של אותו משטר חינוכי. אולם "תוכנית 100 המושגים" מבטאת בצורה בוטה תפיסה חינוכית מושרשת, שלא תעבור מן העולם יחד עם המשטר שהוליד אותה. ללבנת אמנם אין תפקיד חינוכי בממשלת אהוד אולמרט, אך הביורוקרטיה של משרד החינוך, שהכינה את התוכנית, נשארה במקומה. מן הראוי לזכור גם כי נושאת כליה של לבנת במשרד החינוך, רונית תירוש, היא עתה חברת כנסת מרכזית בסיעת קדימה, והיא נושאת את עיניה לתפקיד ביצועי בתחום החינוך.

"תוכנית 100 המושגים" מורכבת משלושה חלקים: "דמוקרטיה", המשותף לכל בתי הספר; "ציונות", המשותף גם הוא לכל בתי הספר, בהבדלים קלים בין בתי ספר יהודיים וערביים; ו"מורשת", שבו ההבדלים בין בתי ספר יהודיים לערביים משמעותיים. רשימת המושגים בחלק ה"מורשת" המיועד לבתי הספר היהודיים מכסה בצורה מקיפה את המורשת התרבותית, הדתית וההיסטורית של העם היהודי. בנוסף לכך, גם החלק "ציונות" מתייחס למורשת היהודית. מושגי ה"מורשת" המיועדים לתלמידי בתי הספר הערביים, לעומת זאת, מתייחסים כמעט אך ורק למורשתם הדתית, השונה, של התלמידים המוסלמים והנוצרים. בנוסף מופיעים ברשימה שמותיהם של שלושה אישים מההיסטוריה הערבית, כולם מימי הביניים. הרושם שאמורים לקבל התלמידים הערבים מרשימת מושגים זאת הוא, בבירור, שלא קיימת מורשת היסטורית או תרבותית משותפת לערבים, לפחות מאז ימי הביניים, וודאי וודאי שמורשת כזאת איננה קיימת ככל שמדובר בעם הערבי הפלסטיני.

המשמעות החמורה של הניסיון להעביר מסר כזה לתלמידים הערבים מובהרת היטב במכתבה של לבנת לעוו"ד גדיר ניקולא מעדאלה מיום 29 במארס 2005. במכתבה קובעת לבנת, שהיתה אז שרת החינוך, כי "רק מי שמכיר את עברו, את מורשתו, את תרבותו, יכול להבין את הזיקה החזקה הקיימת בין העם והארץ ואת זכותו לבנות את עצמו ואת מוסדותיו בחבל ארץ זו" (כך במקור!).

¹ פרופ' יואב פלד הוא פרופסור חבר בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב

כלומר, על ידי מניעת ההיכרות עם עברם, מורשתם ותרבותם של התלמידים הערבים, שהם עבר, מורשת ותרבות ערביים-פלסטיניים, נשללת מהם גם היכולת להבין את הזיקה הקיימת בין עמם לארצם ולהכיר בזכותם לבנות את עצמם ואת מוסדותיהם בחבל ארץ זה.

לעומת התלמידים הערבים, שמהם נשללת הזכות להכיר את מורשתם, התלמידים היהודים נחשפים למורשתם הדתית, התרבותית והלאומית גם דרך החלק "מורשת" וגם דרך החלק "ציונות" ברשימת המושגים. באפליה זאת יש משום פגיעה חמורה בעקרון השוויון, כפי שניתן לראות בבירור ממכתבה הנ"ל של שרת החינוך:

[ה]תוכנית ... מדגישה את החוט המקשר בין המורשת היהודית לבין השיבה לציון וחיים במדינה דמוקרטית על פי המורשת היהודית.

גם המיעוטים אשר לומדים על מורשתם הייחודית לומדים את הקשר העז הקיים בין עם ישראל לארצו וזאת כאזרחים שווה [כך במקור!] זכויות במדינת ישראל.

המטרה של לימודים אלה לחזק את הקשר בין התלמיד היהודי למורשתו ולארצו ולטעת בו גאווה לאומית ואזרחית. לגבי התלמיד בן המיעוטים יש מסר של שוויון זכויות וכבוד האדם במדינה יהודית ודמוקרטית.

כאמור, אי-השוויון הבוטה במטרות החינוכיות המוצהרות האלה, אשר בא לידי ביטוי גם ב"תוכנית 100 המושגים", איננו משדר לתלמידים הערבים "מסר של שוויון זכויות וכבוד האדם", אלא מסר של אפליה והעדר כבוד אליהם כבני אדם ערבים.

כבוד, כבוד עצמי, שוויון וחירות

על פי ג'ון רולס, הפילוסוף הליברלי הבולט במחצית השנייה של המאה העשרים, כבוד עצמי הוא התנאי המוקדם ההכרחי היסודי ביותר ליכולתו של אדם לעצב לעצמו תוכנית-חיים רציונלית ולהוציא אותה אל הפועל. כלומר, כבוד עצמי הוא התנאי היסודי ביותר להיותו של אדם יצור בן-חורין. על כן מציין רולס את הכבוד העצמי כ"טוב הראשוני" החשוב ביותר. מצד שני, כבוד עצמי הוא גם תנאי הכרחי ליכולתו של אדם להתייחס לאחרים בכבוד: "אלה המכבדים את עצמם

עשויים בסבירות גבוהה יותר לכבד אחרים, ולהיפך². בהעדר כבוד עצמי עלולה להתפתח קנאה – רגש הרסני, בלתי רציונלי, הגורם לאדם להיות מוכן להינזק ובלבד שהאחרים, שמצבם החברתי טוב משלו, יינזקו גם הם. לדעת רולס, בחברה המבוססת על אי-שוויון כלכלי רגש הקנאה מהווה את הסכנה המוחשית ביותר ליציבות החברתית.

על כן, דווקא בחברה המבוססת על אי-שוויון כלכלי, קובע רולס, תנאי הכרחי לקיומו של כבוד עצמי הוא שוויון במעמדם הפוליטי של האזרחים: "בחברה ראויה... הכבוד העצמי מובטח על ידי המחויבות הפומבית למעמד אזרחי שווה לכל; חלוקת האמצעים הכלכליים [לעומת זאת] נותרת להסדרה עצמית על פי הרעיון של צדק פרוצדורלי"³. השוויון הפוליטי, הבא לידי ביטוי בשמירה קפדנית ואוניברסלית על חירויות הפרט הליברליות, מהווה תנאי הכרחי לפיתוחו של כבוד עצמי, מאחר שהיכולת לפתח כבוד עצמי תלויה בקבלת יחס של כבוד מצד האחרים. תנאי מרכזי נוסף, הקשור גם הוא ליחס של כבוד מצד האחרים, הוא אפשרות קיומן של תפיסות טוב שונות ומתחרות, או במילים אחרות היעדרה של תפיסת טוב מונופוליסטית אחת, בחברה: "דמוקרטיה בהערכתנו האחד את מטרותיו של השני היא הבסיס לכבוד עצמי בחברה ראויה"⁴.

כבוד עצמי ורב-תרבותיות

הערכתו של רולס בדבר חשיבות קיומן של תפיסות טוב אישיות שונות בחברה הורחבה על ידי ויל קימליקה (והוגי דעות נוספים) גם להקשר של היחסים בין קבוצות אתניות שונות בחברות רב-תרבותיות.

כמו רולס, גם קימליקה מדגיש שהפרט אינו מחליט מה תהיה תוכנית חייו ללא רקע מוקדם, אלא מסתמך על מודלים ודרכי חיים של אלה שקדמו לו. לפיכך, הפרט אינו יכול לגבש החלטה כיצד לנהל את חייו בריק חברתי או תרבותי. טווח הברירות שהוא שוקל משוקע במורשתו התרבותית, כלומר בדרך החיים או האתוס שלתוכם נולד, הקובעים במידה רבה את תחושת הווייתו. על כן, טוען קימליקה, האדם חייב להיות חלק מ"תרבות חברתית" (societal culture) כדי לרכוש את

² John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press, 1971, p. 179.

³ שם, עמ' 545.

⁴ שם, עמ' 442. להרחבה ראו: Jose Brunner and Yoav Peled, "Rawls on Respect and Self-Respect: An Israeli Perspective," *Political Studies*, Vol. 44, No. 2, 1996, pp. 287-302.

הכלים ההכרחיים לבחירה אוטונומית, כמו כבוד עצמי, מבחר משמעותי של חלופות ודרכי חיים שונות, תחושת היסטוריה, יכולת אישית וזהות.

אם המורשת התרבותית ותפיסת הטוב של תרבות מיעוט נתקלות בזלזול או מודרות לשוליים על ידי הגדרה שליטה ובלבדית של הטוב החברתי, ואם הגישה למודלים של התנהגות, נורמות וערכים תרבותיים והשתתפות בטוב המשותף נמנעות מחבריה של תרבות מיעוט, יכולתם להגיע לאוטונומיה אינדיווידואלית ולערוך תוכניות-חיים רציונליות עלולה להיפגע באופן חמור. לפיכך, "כבוד לאוטונומיה [האינדיווידואלית] של בני תרבויות מיעוט מצריך כבוד למבנה התרבותי שלהם"⁵.

טיעוניו אלה של קימליקה מתייחסים ביתר שאת, הוא מדגיש, לקבוצות מיעוטים ילידיות, להבדיל מקבוצות של מהגרים. בניגוד למהגרים, קבוצות ילידיות, אשר אותן מכנה קימליקה "מיעוטים לאומיים" ושמקובל לכוונתן גם "מיעוטי מולדת", לא נהפכו למיעוטים כתוצאה מהחלטה חופשית להגר ולהשתלב בתרבות חדשה⁶. הן נהפכו למיעוטים שלא ברצונן, כתוצאה מנסיבות היסטוריות שנכפו עליהן. מנקודת ראותן של קבוצות כאלה, תרבות הרוב היא במקרים רבים לא רק זרה, אלא גם עוינת, והנראטיב ההיסטורי שלה מנוגד לנראטיב ההיסטורי שלהן. במקרים כאלה כפיית הנראטיב ההיסטורי של הרוב על המיעוט מהווה פגיעה חמורה נוספת, מעבר לפגיעה הכרוכה לדעת קימליקה (ורולס) בשלילת הזכות להקשר תרבותי תומך.

סיכום

"תוכנית 100 המושגים" פוגעת בעקרונות הצדק שנוסחו בידי רולס ויושמו בידי קימליקה לחברות רב-תרבותיות בשני אופנים: היא מתעלמת מעקרון השוויון והיא מונעת מהתלמידים בבתי הספר הערביים להכיר את מורשתם התרבותית ועל ידי כך לפתח את כבודם העצמי.

⁵ Will Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture*, Oxford: Oxford University Press, 1989, p. 183. להרחבה ראו: זיוה ברונר ויואב פלד, "על אוטונומיה, יכולות ודמוקרטיה: ביקורת הרב-תרבותיות הליברלית", בתוך **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית; ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי**, בעריכת מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר, תל אביב: רמות, 1998, ע"ע 107-131.

⁶ חסן ג'בארין, ישראליות "הצופה פני העתיד" של הערבים לפי זמן יהודי-ציוני, במרחב בלי זמן פלסטיני. בתוך: **משפט וממשל**, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למשפטים, יולי 2001, ע"ע 53-86.

על פי חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, "כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו". אולם אליבא דרולס, כבוד האדם פירושו בראש ובראשונה כבודו העצמי, וכבודו העצמי של האדם נשלל ממנו כאשר תפיסת הטוב המיוחדת לו אינה זוכה להכרה ולהגנה מצד החברה. על פי ויל קימליקה, הבולט שבהוגי הדעות של הרב-תרבותיות הליברלית, תפיסת-הטוב ותוכנית-החיים של האדם מעוגנות בהכרח במורשת התרבותית הקבוצתית שלו. שלילת האפשרות להכיר ולטפח את המורשת התרבותית הקבוצתית, על כן, פירושה פגיעה חמורה בכבוד האדם.

תוכנית החינוך לתלמידים הערבים, כפי שהיא משתקפת מבעד למושגי ה"מורשת" הערבית ב"תוכנית 100 המושגים", מבקשת לשלול מהם את האפשרות להכיר את מורשתם התרבותית הלאומית כערבים-פלסטינים. ללא הכרת המורשת הזאת לא יוכלו התלמידים הערבים, והם אינם יכולים גם עתה, לפתח את כבודם העצמי, ועל ידי כך נפגעת זכותם לכבוד. מאחר שהתלמידים היהודים זוכים ללמוד באופן מקיף את המורשת התרבותית שלהם (וגם התלמידים הערבים מחויבים ללמוד את המורשת התרבותית היהודית), מניעת האפשרות הזאת מהתלמידים הערבים מהווה גם פגיעה חמורה בעקרון השוויון, עיקרון יסוד שהמדינה מחויבת בשמירתו, גם בהעדר חוק יסוד מפורש.

מעבר לשיקולים המשפטיים והמוסריים, יש מקום להטיל ספק גם בחוכמה המדינית העומדת מאחורי המדיניות החינוכית המפלה המקבלת ביטוי ב"תוכנית 100 המושגים". האם הדגשת המורשת הדתית השונה של התלמידים המוסלמים והנוצרים והכחשת המורשת הלאומית החילונית המשותפת להם, משרתת את האינטרס של מדינת ישראל בקיומה של חברה יציבה ושקטה (שלא לומר דמוקרטית, שוויונית וצודקת ברמה הפוליטית)? האם עידוד היסודות הדתיים במורשת התרבותית הערבית והעדפתם על פני היסודות הלאומיים עולה בקנה אחד עם ערכיה של המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית? האם לא עדיף, מבחינת המדינה, שהתלמידים הערבים, שאת מורשתם התרבותית הלאומית לא ניתן להסתיר מהם, ילמדו מורשת זאת באופן שקול ואחראי במוסדות החינוך הממלכתיים מאשר שילמדו אותה ממקורות אחרים, שטובת מדינת ישראל איננה בהכרח בראש מעייניהם? האם העדר כבוד עצמי בקרב הערבים אזרחי ישראל, שיכול להוביל להתפתחותה של מה שרולס מכנה "קנאה", משרת את האינטרסים של המדינה?

מאחר שהתשובות לשאלות אלה ברורות מאליהן, מן הראוי, לדעתי, שמשדד החינוך בהנהגת השרה החדשה יחליף את מושגי ה"מורשת" הנוגעים לחינוך הערבי ברשימת מושגים חדשה, שתיכתב בידי היסטוריונים, אנשי רוח ואנשי חינוך ערבים⁷. רשימה חדשה זאת, שתשקף נאמנה את מורשתם התרבותית של אזרחי ישראל הערבים, תוכל לסייע בפיתוח כבודם העצמי של התלמידים הערבים, ועל כן גם בפיתוח יחס הכבוד שלהם כלפי השונים מהם בחברה. מן הראוי גם שכשם שהתלמידים הערבים מחויבים בלימוד מושגי ה"ציונות", שהם מושגים השייכים למורשת היהודית, יחויבו התלמידים היהודים בלימוד מושגי ה"מורשת" הערבית. דבר זה מתחייב לא רק מעקרון השוויון, אלא גם מהצורך לטפח הבנה וכבוד הדדי בין שתי הקהילות הלאומיות והתרבותיות המרכיבות את החברה הישראלית.

⁷ לדוגמה, ראו: אמל ג'מאל, לקסיקון אזרחי לבתי ספר ערביים בישראל, ירושלים: מרכז גילה, 2005.